

LES TRADUCCIONS ATRIBUÏDES A ARNAU DE VILANOVA EN LA IMPREMTA MODERNA*

Sebastià Giralt
Universitat Autònoma de Barcelona
Sebastia.Giralt@uab.cat

Resum

Aquest treball analitza la fortuna editorial de les traduccions mèdiques atribuïdes a Arnau de Vilanova durant l'edat moderna (1476-1608), tant les autèntiques —*De rigore et tremore et ictigatione et spasmo* de Galè, *De viribus cordis* d'Avicenna— com les que actualment es consideren apòcrifes —*De lege* d'Hipòcrates, *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca. No solament s'hi revisen les diverses edicions de cadascuna d'elles, gairebé sempre dins de grans recopilacions mèdiques, sinó que es pretenen situar dins el context dels corrents intel·lectuals de la medicina coetània.

Paraules clau

Impremta moderna, traduccions arabollatines, medicina renaixentista, Arnau de Vilanova.

Abstract

This paper analyzes the editorial fortune of the medical translations attributed to Arnau de Vilanova in the Early Modern Times (1476-1608), both authentic —Galen's *De rigore et tremore et ictigatione et spasmo*, Avicenna's *De viribus cordis*— and those today considered apocryphal —Hippocrates's *De lege*, Costa ben Luca's *De physicis ligaturis*. The editions of each translation, usually printed in large medical compilations, not only are reviewed, but also are intended to be placed in the context of the intellectual currents of contemporary medicine.

Keywords

Early modern printing, Arabic-Latin translations, renaissance medicine, Arnau de Vilanova.

* Aquest treball s'inscriu en el projecte "Corpus digital de Arnau de Vilanova: filosofia y ciencia en la corona de Aragón (siglos XIII-XIV)" (2015-2018) amb la referència FFI2014-53050-C5-2-P, del Ministerio de Economía y Competitividad.

Gràcies al moviment de traducció de textos grecoaràbics la medicina, la filosofia natural i altres sabers de l'antiguitat van arribar a la llatinitat medieval i van transformar el món intel·lectual. Així, moltes obres d'Aristòtil, Hipòcrates, Galè i altres autoritats gregues que s'havien perdut van tornar a esdevenir accessibles a l'Occident cristià, alhora que també arribaven les dels autors àrabs que havien begut del coneixement antic i l'havien enriquit amb les seves aportacions, com Avicenna, Razés o Costa ben Luca. Arnau de Vilanova (c. 1240 – 1311) va participar en l'última fase d'aquest procés amb versions llatines a partir de l'àrab (Paniagua, 1981 i 1969, pp. 3-5; García Ballester, 1982 i 1998). Certament Arnau es declara ignorant del grec però coneixedor de l'àrab,¹ que degué aprendre dels parlants d'aquesta llengua que van restar a València poc després de ser conquerida per Jaume I. Les obres que va traduir Arnau es van circumscriure a l'àmbit mèdic: el *De rigore, tremore, ictigatione et spasmo* de Galè, el *De viribus cordis* d'Avicenna i el *De medicinis simplicibus* d'Abu-l-Salt. Així mateix va redactar versions resumides del *De interioribus* de Galè i del *Regimen acutorum* d'Hipòcrates. D'aquest conjunt només les dues primeres versions esmentades van arribar a la impremta. Ara bé, a Arnau se li van atribuir espúriament algunes altres traduccions llatines —la del *De lege* d'Hipòcrates i la del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca— tant en la tradició manuscrita com en la impresa.

EL DE RIGORE ET TREMORE ET ICTIGATIONE ET SPASMO DE GALÈ

El *De rigore et tremore et ictigatione et spasmo* de Galè és un breu tractat que pretén distingir l'aparença, la causa i el tractament de quatre tipus de moviments involuntaris que afecten totalment o parcialment el cos humà. Arnau de Vilanova va realitzar-ne una traducció llatina el 1282, segons demostra la tradició manuscrita d'aquest text, coherent i antiga². Va ser l'única versió llatina fins a la de l'humanista Nicholas Lavachius (1536), ja realitzada després de la primera impressió del text grec (1525). Per tant, és lògic que fos inclosa en els *Opera* galènics del 1490

¹ Reconeix la seva ignorància del grec en el *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse* (AVOMO, XV, p. 289) i el seu coneixement de l'àrab en el *De reprobacione nigromantice fictionis* (AVOMO, XV, p. 225).

² Editada dins AVOMO, XV, amb un estudi previ de M. McVaugh, que va identificar l'origen arnaldia del text (pp. 37 i 41).

i que fos reimpressa en els de 1515 (Pavia) i els dos de 1528 (Venècia i Lió).³ Tanmateix, en totes aquestes edicions apareix adscrita a Pietro d'Abano, sense que consti cap suport manuscrit que doni peu a tal falsa atribució.

La fortuna de la versió arnaldiana del *De rigore* és un exemple de com les traduccions grecoaràbigues medievals van acabar sent substituïdes per noves versions humanistes directes del grec durant la primera meitat del segle XVI. Aquesta substitució va culminar una llarga polèmica que havia esdevingut la principal disputa en les facultats i la impremta mèdiques des de les últimes dècades del segle XV fins a mitjan segle XVI. Les parts en conflicte van ser per un costat els innovadors, representants de l'humanisme mèdic, que empraven les eines de la filologia per accedir directament als textos grecs tot obviant les traduccions i els intermediaris medievals, i, de l'altre, els tradicionalistes, defensors del llegat mèdic medieval, en el qual s'inclouïen els traductors arabollatins, però també els traductors grecollatins, els comentadors i els autors escolàstics així com els autors àrabs. Els traductors humanistes denigraven els seus predecessors medievals i els seus textos, que consideraven contaminats d'elements espuris com interpolacions i lèxic àrab, alhora que exalçaven els seus propis mèrits per haver salvat Hipòcrates i Galè de la foscor i la barbàrie. Els seus blames a la tradició grecoaràbiga traslluïen ignorància de l'excel·lent nivell de certs traductors àrabs o llatins i queien en una generalització injustament crítica del seu esforç.⁴

EL DE VIRIBUS CORDIS D'AVICENNA

La traducció llatina realitzada per Arnau del breu tractat *De viribus cordis* d'Avicenna, sobre la relació del cor amb les emocions i les medicines que enforteixen aquest òrgan, va gaudir d'una extraordinària difusió gràcies al fet d'imprimir-se almenys 24 vegades al costat de l'obra més influent d'Avicenna, la magna enciclopèdia mèdica anomenada *Canon*, en la versió llatina medieval de Gerardo da Cremona. En efecte, entre 1476 i 1608, la majoria de les edicions completes del *Canon* van incloure la versió d'Arnau juntament amb els *Cantica* d'Avicenna

³ Sobre les edicions renaixentistes de Galè vegeu Durling 1961. Afegeixo una edició (Lió 1528) a les tres consignades per Durling. Trobareu la relació de les impressions d'aquesta traducció i de les altres atribuïdes a Arnau en l'annex del present article.

⁴ Sobre l'humanisme mèdic, amb especial atenció a Galè, es poden veure, entre altres treballs, Durling (1961), Temkin (1973, pp. 125-175), Wear (1981), Nutton (1985, 1995, 1997) i Montero (1989).

traduïts per Ermengaut Blasi, nebot d'Arnau.⁵ El conjunt és una mostra de la pervivència de les versions medievals de textos àrabs, que va ser força més duradora que les grecoaràbigues per l'escàs coneixement de l'àrab i per la manca de traduccions alternatives coetànies. Si bé és veritat que al llarg del segle XVI la presència del *Canon* als currículums mèdics va patir un retrocés a nombroses universitats davant els autors grecs, no és menys cert es va mantenir en moltes altres, de manera desigual, fins al segle XVII. Tanmateix, tal persistència no significa que l'humanisme no influís també en els textos traduïts de l'àrab: la traducció de Gerardo del *Canon* va ser esmenada diverses vegades al llarg del segle XVI: la primera d'aquestes edicions (Lió, 1522) va ser corregida per Pietro Antonio Rustico, professor de medicina de la universitat de Pavia, i anotada per Symphorien Champier, metge i escriptor lionès de renom. Ara bé, van ser molt més influents les esmenes d'Andrea Alpago (m. 1521), que coneixia bé l'àrab després d'haver viscut vint anys a Damasc com a metge de l'ambaixada veneciana. L'edició pòstuma d'Alpago, publicada pel seu nebot Paolo Alpago a Venècia el 1527 i el 1544, incorporava un glossari de termes àrabs i es convertiria en la base per a edicions posteriors del *Canon*. Ho va ser per a l'edició preparada pel metge venecià Benedetto Rinio (Venècia, 1555, 1556 i 1562, 1582) i per la de Giovanni Costeo, professor de medicina a Bolonya, en col·laboració amb el metge Giovanni Mongio (Venècia, 1564, 1595 i 1608). Fins el 1593 no va eixir, a Roma, la primera i única edició àrab del *Canon*, de la mà de Giovan Battista Raimondi. Tot i això, no va arribar a aparèixer una nova traducció completa de l'àrab al llatí, encara que sí un cert nombre de parcials sense gaire impacte en la formació mèdica.

Els prefacis de les edicions corregides de la traducció de Gerardo van esdevenir escenari de la polèmica entorn dels autors àrabs: Champier, que va mantenir una actitud ambivalent amb la medicina àrab, critica la filosofia del musulmà Avicenna per la seva religió, un blasme que tanmateix no afecta la seva obra mèdica. En canvi, a aquesta sí que li adreça el retret habitual de contenir nombrosos errors en els noms de les plantes. Per contra, Rinio defensa Avicenna en el seu prefaci i el mateix fan Costeo i Mongio, els quals adverteixen que la nomenclatura vegetal ha estat en gran mesura corregida per Alpago.

La versió arnaldiana del breu *De viribus cordis* va seguir en bona part les vicissituds de les edicions principals del vast *Canon*, al qual va circular annexat en moltes impressions. Així, en l'edició de 1522 a càrrec Rustico i Champier el

⁵ Pel que fa a la presència del *Canon* en la impremta i la formació mèdica en el segle XVI vegeu Siraisi (1987, pp. 77-174).

seu text no va patir alteracions respecte de les impressions anteriors, mentre que el del *Canon* sí. En canvi, l'edició deguda a la tasca d'Alpago va reproduir les correccions d'aquest metge arabista als marges mantenint el text rebut per la tradició, de la mateixa manera que es va fer en el *Canon*. I també igual que amb el *Canon*, l'edició de 1555 a cura de Rinio va incorporar les correccions d'Alpago al text, sense advertir dels passatges modificats. La de 1562 afegeix referències als marges de passatges paral·lels del mateix Avicenna, Galè i d'altres autoritats. La de Costeo i Mongio (1564) reverteix la de Rinio: recupera el text rebut de la tradició i torna a situar les correccions d'Alpago al marge sense les anotacions de Rinio. La depuració filològica del text rebut i l'addició de referències a Galè i a altres autors són una indicació clara dels esforços d'adaptació als nous corrents intel·lectuals que van permetre la supervivència d'Avicenna després del triomf de l'humanisme mèdic.

Només consta una edició de la traducció arnaldiana del *De viribus cordis* independent del *Canon*: el metge Jaime López, de Calatayud, publica el mateix text que acompanya les edicions d'Avicenna des de 1473 com a suport al seu extens comentari de l'obra publicat a Tolosa de Llenguadoc el 1527, tot i que sense esmentar en cap moment el nom del traductor.

A diferència del *Canon*, el *De viribus cordis* va ser objecte d'una nova traducció de l'àrab al llatí, efectuada pel nebot de Symphorien Champier, el també metge Jean La Bruyère-Champier i publicada amb el títol *De corde eiusque facultatibus libellus*. La seva versió va aparèixer independentment del *Canon* en tres impressions seguides a Lió (1558-1559). Tanmateix, aquesta traducció va tenir una breu vida editorial i aparentment poca influència, atès que no va estroncar les reimpressions de la versió arnaldiana, que continuava veient-se afavorida per la seva associació amb el *Canon*.

EL DE LEGE D'HIPÒCRATES

La traducció llatina del *De lege* o *Lex* d'Hipòcrates, sobre la noblesa de la medicina i les condicions que ha de tenir el metge, va circular sota el nom d'Arnau de Vilanova ja en manuscrits medievals. Tanmateix aquesta atribució avui es considera molt poc segura, atès que són tardans i molt escassos els còdexs que la donen (Kibre, 1985, McVaugh, 1995 i 2014). La transmissió impresa de la versió llatina medieval del *De lege* es deu a la seva inclusió en la gran majoria de les impressions de l'*Articella*, on no solament es continua atribuint a Arnau sinó que, a més, en el mateix títol consta com una traducció del grec i no pas de l'àrab, la llengua

de la qual traduïa Arnau.⁶ Amb el nom d'*Articella* es coneix un conjunt de breus escrits que es remuntava a l'ensenyament de l'escola de Salerno en els segles XII i XIII i que proporcionava els rudiments de la medicina hipocraticogalènica. El seu nucli original contenia alguns textos hipocràtics i galènics, a més de la *Isagoge* de Joannici i dos tractats semiològics sobre l'orina i el pols. Amb el temps s'hi va anar afegint un nombre variable d'escrits, entre els quals alguns també d'Hipòcrates i de Galè a més dels aforismes de Mesuè i d'Arnau de Vilanova. El seu ús en la formació mèdica va ser força extens en les universitats durant la baixa edat mitjana i s'hi va mantenir fins al primer terç del segle XVI. La pervivència universitària d'aquesta recopilació d'origen medieval explica que fos impresa almenys dinou vegades entre 1476 i 1534. La seva vida editorial va durar fins que l'humanisme mèdic va esdevenir dominant en les facultats de medicina i en la impremta de textos mèdics i les noves traduccions més ajustades als criteris de la filologia humanista van substituir les medievals⁷.

El *De lege* va aparèixer en tretze de les edicions de l'*Articella* des de la seva segona edició (Venècia, 1483): en la majoria de les edicions venecianes següents (1487, 1491, 1493, 1500, 1513, 1523), així com en gairebé totes les lioneses (1515, 1519, 1523, 1525, 1527 i 1534) i en una de Pavia (1522). Les dues primeres a incloure el *De lege*, entre altres tractats, majoritàriament hipocràtics, que també arribaven a la impremta per primera vegada, van ser les de Venècia 1483 i 1487, que van tenir com a curador Francesc Argilagues, metge valencià format a Siena i Pisa i establert a Venècia (Arrizabalaga – García Ballester – Gil Aristu 1991, Arrizabalaga 2000 i 2007). Si hem de fer cas a les seves paraules, va oferir un text més acurat que la primera edició, de la qual critica els nombrosos errors i que declara haver corregit amb ajut de manuscrits.⁸ Encara que consta el seu interès per l'obra atribuïda a Arnau, la inclusió del *De lege* es degué amb tota probabilitat al propòsit d'incrementar el repertori hipocràtic de l'*Articella*. Malgrat que defensa la llengua llatina i la tradició arabollatina enfront dels hel·lenistes, sens dubte considera Hipòcrates fonamental per a la formació mèdica. De fet, aquest recull és anomenat per Argilagues i alguns altres dels seus curadors com a "obra d'Hipòcrates".⁹ Hem

⁶ "Incipit liber Hippocratis de lege, qui introductorius dicitur traductus per Arnaldum de Villa Nova de greco in latinum" és la frase que encapçala totes les impressions d'aquest text.

⁷ Sobre l'*Articella* i la seva vida editorial vegeu (Arrizabalaga 1998a i 1998b). A la llista d'edicions estudiades en aquests treballs afegeixo la de Pavia de 1522.

⁸ En el postfàci i la nota introductòria d'Argilagues, apèndixs 1 i 2 d'Arrizabalaga (1998a, pp. 63 i 69).

⁹ En el postfàci d'Argilagues i en les cartes dedicatòries de Da Volpe i Rustico, reproduïts en els apèndixs 1, 3 i 4 d'Arrizabalaga (1998, pp. 63, 73, 75). Argilagues fins i tot anomena el recull *Articella Hippocratis* en el colofó de l'edició de 1483 (f. 211r).

d'entendre, doncs, que encara que s'hi inclouen més autors, Hipòcrates és considerat el pinyol de la recopilació i així es comprèn l'interès que alguns d'editors van tenir d'ampliar-ne el cabal hipocràtic.

Les impressions venecianes que van seguir, a cura de Gregorio da Volpe (1491, 1493, 1500, 1513), van introduir pocs canvis i van mantenir el *De lege*. En canvi, aquest text va ser absent de les edicions d'aquest recull a cura de Pietro Antonio Rustico (Pavia, 1506, 1507 i 1510), curador del *Canon* d'Avicenna, com sabem, i de Galè, que va donar un color més arabista a l'*Articella* afegint-hi textos d'Avicenna, Razés i Mesué, a més del conjunt "hipocràtic" *Capsula eburnea*. Només anys més tard, el 1522, va afegir-s'hi el *De lege* entre altres textos associats a l'*Articella* en altres edicions. Prèviament un altre metge valencià, Pere Pomar, de qui no se sap res més, l'havia recuperat en les seves edicions eixides a Lió (1515, 1519, 1525, 1534), al costat de dos tractats hipocràtics ja editats abans en l'*Articella* impresa i amb sis més publicats independentment o en altres reculls. A més, Pomar va afegir al recull diverses sèries d'aforismes d'Arnau (*Medicationis parabole*, *Aphorismi particulares*, *Aphorismi de memoria*, *Aphorismi extravagantes*). Finalment, les edicions del metge i astròleg Girolamo Salio (Venècia, 1523 i Lió, 1527), basades en les d'Argilagues i Da Volpe, van conservar el *De lege*. Malgrat que Salio introdueix algunes versions coetànies del grec, només ofereix el mateix text medieval del *De lege*.¹⁰ Fins el 1546 no apareixeria la traducció llatina humanista d'aquest opuscle hipocràtic a càrrec de Janus Cornarius, un filòleg amic d'Erasme especialitzat en textos mèdics grecs i llatins, que ja n'havia publicat el text grec el 1538.¹¹

EL *DE PHYSICIS LIGATURIS* DE COSTA BEN LUCA

El *De physicis ligaturis* és un breu tractat de Costa ben Luca sobre recursos fonamentats en la màgia natural. En realitat la traducció llatina va ser obra de Constantí l'Àfricà però una branca de la seva tradició manuscrita l'atribueix a Arnau.¹² Això explica que el text s'imprimís per primer cop dins la primera edició general d'Arnau de Vilanova (Lió, 1504) com una traducció realitzada per

¹⁰ Sobre Salio vegeu Azzolini (2013), p. 42 i 240.

¹¹ Hipòcrates, *Opera*, Basilea, 1546, p. 4. Vegeu (Bietenholz – Deutscher, 2003, I, pp. 339-340).

¹² La tradició textual manuscrita i impresa d'aquest text s'estudia en el prefaci de l'edició publicada per Wilcox – Riddle (1995).

ell “del grec al llatí” i es va mantenir durant les set següents.¹³ En aquest cas, en tractar-se d'un autor àrab, resulta més sorprenent que es consideri traduït del grec que no pas el *De lege*. De tota manera, posteriorment es va editar també sota el nom d'altres autors. Així, va ser imprès sota l'atribució dubtosa a Galè dins de les seves edicions generals a partir de la segona, de 1515, amb el títol de *Liber de incantatione, adiuratione et colli suspensione*, extret de l'inici de l'obra, i es va reimprimir almenys catorze vegades més sota el nom de Galè. Malgrat que el títol *De incantatione* i l'atribució galènica es troba en algun manuscrit, el que sembla més pròxim a l'imprès és del mateix segle XVI (MS Munic CLM 465) i per tant hauria pogut ser copiat de l'edició. A part de la diferència de títol i d'atribució, el text de les edicions galèniques presenta nombroses diferències textuais respecte del dels *Opera* arnaldians. Tot plegat fa pensar que provenen de tradicions manuscrites diferents. Més endavant, amb el títol *Ad filium de incantationibus, adiurationibus*, es va imprimir ja dins les edicions generals de Constantí l'Africà (Basilea, Heinrich Petri, 1536, pp. 317-320), però amb la diferència que el seu nom apareix no com a traductor sinó com a autor. Així mateix es va publicar dins els *Opera omnia* de Heinrich Cornelius Agrippa (*Opera*, Lió, Bering, c. 1600, I, pp. 637-640).

LA DIVERSA FORTUNA EDITORIAL DE LES TRADUCCIONS ARNALDIANES

El corpus mèdic i alquímic atribuït a Arnau de Vilanova va tenir una extensa i duradora irradiació en la impremta moderna que va fer perviure la seva figura molt més enllà de l'edat mitjana, tot i que sovint distorsionada (Giralt, 2002). Tanmateix, la desigual però notable difusió editorial de les traduccions adscrites a ell no es degué normalment a la seva pròpia fama, com és natural, sinó a la dels autors de les obres, atès que van ser impreses dins l'“*Articella* d'Hipòcrates” o dins l'obra general d'Avicenna i la de Galè, en la qual inclús s'esvaeix el seu nom com a traductor. L'única versió que va començar a ser divulgada gràcies al nom d'Arnau, en ser inclosa en els *Opera* arnaldians, va ser la del *De physicis ligaturis*, d'un autor molt menys conegut, Costa ben Luca, el nom del qual fins i tot desapareix quan més tard aquest opuscle és imprès en les obres de Galè o Constantí. Potser el motiu d'excloure dels *Opera* les altres traduccions arnaldianes era que ja les havien difós prèviament reculls tan reimpressos com l'*Articella* o el d'Avicenna,

¹³ “Explicit liber de incantatione, adiuratione et colli suspensione, qui secundum quosdam attribuitur Galeno, secundum alios autem non est Galeni”, Galè, *Opera*, 1515, 89r.

mentre que el *De physicis ligaturis* era inèdit. Una altra raó per agregar-hi l'obra de Costa ben Luca podria ser el biaix ocultista que aparentment va imprimir Tommaso Murchi en la selecció dels escrits de la primera edició general d'Arnau (Giralt, 2002, pp. 41-43, 68).

La vida editorial de les traduccions atribuïdes a Arnau es va interrompre abans en el cas dels autors grecs que no pas en el dels autors àrabs. En efecte, les versions d'Hipòcrates i Galè no van resistir el triomf de l'hel·lenisme mèdic, i no van anar més enllà del primer terç del segle XVI. En canvi, les de Costa ben Luca i d'Avicenna van ser reimpresses fins a les darreres dècades del segle XVI o la primera del XVII respectivament.

Els llocs de publicació més freqüents van ser Venècia, Lió, Pavia i Pàdua. Els dos primers es trobaven entre els més grans centres de la impremta, que disposaven de bones vies de penetració comercial, i, a més, estaven vinculats respectivament amb les universitats de Pàdua i Montpeller, de gran prestigi en el camp de la medicina (Durling, 1961, MacLean, 2000). A més, malgrat no tenir universitat, Lió era un actiu centre mèdic gràcies al seu Col·legi de Metges i a la formació quirúrgica impartida a l'Hôtel-Dieu (Nutton, 1985). No hi ha dubte que el principal mercat de les grans recopilacions de l'*Articella*, Avicenna i Galè era l'universitari, atesa la presència dels autors i obres en el currículum mèdic, encara que no es poden descartar altres objectius.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Arnau de Vilanova, 1981: *Translatio libri Galieni De rigore et tremore et ictigatione et spasma* (ed. M. R. McVaugh) (AVOMO, XVI), Barcelona.
- , 1985: *Commentum supra tractatum Galieni De malicia complexionis diverse - Doctrina Galieni de interioribus* (ed. L. García Ballester – E. Sánchez Salor – R. L. Durling) (*Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, XV), Barcelona.
- , 2005: *Epistola de reprobatione nigromantice fictionis* (ed. S. Giralt) (AVOMO, VII.1), Barcelona.
- Arrizabalaga, J., 1998a: *The Articella in the Early Press (c. 1476-1534)*, Cambridge-Barcelona.
- , 1998b: "The death of a medical text: the *Articella* and the early press", dins R. French – A. Cunningham – J. Arrizabalaga – L. Garcia Ballester (eds.), *Medicine from the Black Death to the French Disease*, Aldershot, pp. 184-220.
- , 2000: "Tradició medieval i cultura humanista en la medicina universitària: les activitats editorials de Francesc Argilagues i Guillem Caldentei per a les

- premses italianes de les acaballes del segle xv”, apèndixs de J. L. Gil Aristu i S. Giralt, dins M. Barceló Crespí (coord.), *Al tombant de l’Edat Mitjana: tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d’estudis històrics locals (Palma, del 15 al 17 de desembre de 1999)*, Palma, pp. 175-197.
- , 2007: “De la copie à l’édition: Francesc Argilagues et les manuscrits médicaux aux premiers temps de l’imprimerie (fin xv^e – début xvi^e siècle)”, *Médiévales*, pp. 119-134.
- Arrizabalaga, J. – García Ballester, L. – Gil Aristu, J. L., 1991: “Del manuscrito primitivo al impreso: la labor editora de Francesc Argilagues (fl. ca. 1470-1508) en el Renacimiento médico italiano”, *Asclepio*, 43/1, pp. 3-49.
- Azzolini, M., 2013: *The Duke and the Stars: Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Cambridge (MA)-London.
- Bietenholz, P. G. – Deutscher, T. B., 2003: *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, Toronto.
- Durling, R. J., 1961: “A chronological census of Renaissance editions and translations of Galen”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 24, pp. 230-305.
- García Ballester, L., 1982: “Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino la introducción del ‘nuevo Galeno’”, *Dynamis*, 2, pp. 97-158.
- , 1998, “The ‘New Galen’: A challenge to Latin Galenism in thirteenth-century Montpellier”, dins K. D. Fischer – D. Nickel – P. Potter (eds.), *Text and Tradition: Studies in Ancient Medicine and its Transmission, Presented to Jutta Kollesch*, Leiden,, pp. 55-83.
- Giralt, S., 2002, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa.
- Giralt, S. – Mensa, J. (coords.) 2103, “Arnau DB”, dins: *Arnau DB. Corpus digital d’Arnau de Vilanova*, Universitat Autònoma de Barcelona <<http://grupsderecerca.uab.cat/arnau/arnaadb>> [Última consulta: 30-10-2014].
- Kibre, P., 1985: *Hippocrates Latinus: Repertorium of Hippocratic Writings in the Latin Middle Ages*.
- MacLean, I., 2000: “The diffusion of learned medicine in the sixteenth century through the printed book”, dins W. Bracke – H. Deumens (eds.), *Medical Latin From the Late Middle Ages to the Eighteenth Century: Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop in the Humanities, Brussels (3-4, IX, 1999)*, Bruxelles, pp. 93-114.
- McVaugh, M., 1995: “Post-scriptum to ‘Two texts, one problem: the authorship of the *Antidotarium* and *De Venenis* attributed to Arnau de Vilanova’”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14, pp. 307-308.

- , 2014: “Medical Values and Behaviour. A View From 1380s Montpellier”, dins M. Gadesbusch Bondio (ed.), *Medical Ethics. Premodern Negotiations between Medicine and Philosophy*, Stuttgart, pp. 73-89.
- Montero, E., 1989: “El humanismo médico en el Renacimiento castellano (siglo XVI)”, dins J. Riera *et al.* (ed.), *Ciencia, medicina y sociedad en el Renacimiento castellano*, Valladolid, pp. 19-38.
- Nutton, V., 1985: “Humanist surgery”, dins A. Wear-French, R. K. – I. M. Lonies (eds.), *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, Cambridge, pp. 75-99.
- , 1995: “The changing language of medicine, 1450-1550”, dins O. Weijers, *Vocabulary of Teaching and Research between Middle Ages and Renaissance*, Turnhout, pp. 184-198.
- , 1997: “The rise of medical humanism: Ferrara, 1464-1555”, *Renaissance Studies*, 11/1, pp. 2-19.
- Paniagua, J. A., 1981: “Las traducciones de textos médicos hechas del árabe al latín por el maestro Arnau de Vilanova”, dins AA.DD., *Actas del XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina*, Barcelona, 1, pp. 321-326.
- , 1994: “El Maestro Arnau de Vilanova, medico”, en *Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona.
- Siraisi, N. G., 1987: *Avicenna in Renaissance Italy: the Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton.
- Temkin, O., 1973: *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca – London.
- Wear, A., 1981, “Galen in the Renaissance”, dins V. Nutton (ed.), *Galen: Problems and Prospects*, London, pp. 229-267.
- Wilcox, J. – Riddle, J., 1995: “Qusta ibn Luqa’s *Physical Ligatures* and the recognition of the placebo effect, with an edition and translation”, *Medieval Encounters*, 1/1, pp. 1-50.

ANNEX: EDICIONS DE LES TRADUCCIONS ARNALDIANES¹⁴

1. Publicació de la traducció del *De rigore et tremore et ictigatione et spasmo* per Arnau de Vilanova (atribuïda a Pietro d'Abano) dins els *Opera* de Galè:

- 1490 – Venècia, Filippo Pinzi. A cura de Diomedes Bonardus.
- 1515 – Pavia, Jacob de Burgofrancho (= Giacomo Pocatela).
- 1528 – Lió, anònim. A cura de Michel Chapelle i Symphorien Champier.
- 1528 – Venècia, Lucantonio Giunta. A cura de Scipione Ferrari.

2. Traducció del *De viribus cordis* d'Avicenna

2.1. Publicada juntament amb el *Canon*:

- 1476 – Pàdua, Johannes Herbort.
- 1479 – Pàdua, Johannes Herbort.
- 1482-1483 – Pavia, Antonio de Cardano i Hieronymus de Durantibus.
- 1483 – Venècia, Petrus Maufer.
- 1486 – Venècia, Petrus Maufer.
- 1490 – Venècia, Dionysius Bertochus.
- 1490 – Venècia. Boneto Locatelli per a Ottaviano Scoto.
- 1492 – Venècia, Baptista de Tortis.
- 1500 – Venècia, Simon Bevilaqua.
- 1501 – Venècia, Bernardino Benali.
- 1507 – Venècia, Paganinus de Paganinis.
- 1512 – Pavia, Jacob de Burgofrancho (= Giacomo Pocatela) per a Luigi Castello i Bartolomeo Morandi.
- 1520 – Venècia, Hereus d'Ottaviano Scoto.
- 1522 – Lió. Jacques Myt. A cura de Pietro Antonio Rustico i Symphorien Champier.
- 1523 – Venècia, Bernardino Benali i Filippo Pinzi per a Lucantonio Giunta.
- 1527 – Venècia, Lucantonio Giunta. A cura d'Andrea Alpago.
- 1544 – Venècia, Giunta. A cura d'Andrea Alpago.
- 1555 – Venècia, Giunta. A cura d'Andrea Alpago i Benedetto Rinio.

¹⁴ Les referències provenen de Giralt-Mensa (2013). Base de dades per ara d'accés restringit.

- 1556 – Basilea. Joannes Hervagios. A cura d'Andrea Alpago i Benedetto Rinio.
 1562 – Venècia. Giunta. A cura d'Andrea Alpago i Benedetto Rinio.
 1564 – Venècia, Vincenzo Valgrisi. A cura d'Andrea Alpago, Giovanni Costeo i Giovanni Mongio.
 1582 – Venècia, Giunta. A cura d'Andrea Alpago i Benedetto Rinio.
 1595 – Venècia, Giunta. A cura d'Andrea Alpago, Giovanni Costeo i Giovanni Mongio.
 1608 – Venècia, Giunta. A cura d'Andrea Alpago, Giovanni Costeo i Giovanni Mongio.

2.2. Publicada amb el comentari de Jaime López, de Calatayud

- 1527 – Tolosa de Llenguadoc. Jacobus Colomies.

3. Traducció del *De lege* d'Hipòcrates atribuïda a Arnau de Vilanova:

- 1483 – Venècia, Hermann Liechtenstein. A cura de Francesc Argilagues.
 1487 – Venècia, Baptista de Tortis. A cura de Francesc Argilagues.
 1491 – Venècia, Filippo Pinzi. A cura de Gregorio da Volpe.
 1492 – Venècia, Boneto Locatelli per a Ottaviano Scoto. A cura de Gregorio da Volpe.
 1500 – Venècia, Giovanni de' Gregori i Gregorio de' Gregori. A cura de Gregorio da Volpe.
 1513 – Venècia, Anònim. A cura de Gregorio da Volpe.
 1515 – Lió, Jean de La Place per a Bartholomeus Troth. A cura de Pere Pomar.
 1519 – Lió, Jacques Myt per a Constantin Fradin. A cura de Pere Pomar.
 1522 – Pavia, Jacob de Burgofrancho (= Giacomo Pocatela). [A cura d'Antonio Rustico?].
 1523 – Venècia, Ottaviano Scoto. A cura de Girolamo Salio.
 1525 – Lió, Antoine de Ry per a François de Giunta. A cura de Pere Pomar.
 1527 – Lió, Jacques Myt. A cura de Girolamo Salio.
 1534 – Lió, Jean Moylin per a Jacques de Giunta. A cura de Pere Pomar.

4. Traducció del *De physicis ligaturis* de Costa ben Luca per Constantí l'Africà atribuïda a Arnau de Vilanova i publicada dins les edicions generals arnaldianes:

- 1504 – Lió, François Fradin per a Balthazard de Gabiano. A cura de Tommaso Murchi
- 1505 – Venècia, Boneto Locatelli per als hereus d'Ottaviano Scoto.
- 1509 – Lió, François Fradin. [A cura de Tommaso Murchi?]
- 1520 – Lió, Guillaume Huyon.
- 1527 – Venècia, Hereus d'Ottaviano Scoto.
- 1532 – Lió, Jacques Myt per a Scipion de Gabiano.
- 1585 – Basilea, Conrad Waldkirch. [A cura de Theodor Zwinger]. Comentari de Nicolaus Oechslein (Taurellus).
- 1586 – Lió, anònim per a Jean Stratius / Antoine Tardif.